

Русакова О.В.

Типологія таксисних предикатів (на матеріалі сучасної української мови)

Русакова Ольга Валеріївна, кандидат філологічних наук,
викладач кафедри філології Коломийського інституту

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Коломия, Україна

Анотація. У статті таксис розглянуто як темпоральне значення порядку дій. Встановлено, що визначальним у формуванні таксисних значень є семантико-синтаксична взаємодія таксисних предикатів, до яких зараховуємо предикати на позначення фізичної дії, руху, мовлення, звучання, сприйняття, стану й процесу. З'ясовано особливості поєднання предикатів різної семантики у формуванні рівнорядного таксису послідовності.

Ключові слова: таксис, таксисний предикат, дієслово, семантико-синтаксична взаємодія, послідовність

Мовна категорія таксису все частіше стає об'єктом комплексних досліджень. Теоретичному висвітленню семантики таксису й засобів його вираження присвячені праці Ю.С. Маслова, О.В. Бондарка, С.М. Полянського, В.С. Храковського, Т.Г. Акімової, Н.А. Козінцевої, В.П. Недялкова, Н.В. Семенової. Викладені мовознавцями положення стали базовими для вивчення таксису на матеріалі різних мов (М.С. Азісова, Н.О. Ляшенко, С.Н. Ханбалаєва, Н.Л. Кудінова, М.В. Мішаєва, Л.М. Гареева, О.М. Безроднова). В українському мовознавстві ґрунтовний аналіз таксису представлений у дослідженнях О.І. Бондаря, Т.С. Слободинської, М.В. Мірченка, В.М. Барчука. Запропоновані вченими концепції таксису відрізняються одна від одної: відмінності полягають і в з'ясуванні обсягу категорії, й у визначенні типів таксису, й у виокремленні засобів вираження таксисних значень. Неоднозначність тлумачення таксису зумовлена різницею в трактуванні його граматичної природи.

У сучасних дослідженнях таксис в основному опрацьовано як функціонально-семантичну категорію, яка відображає часове відношення між діями в межах цілісного періоду часу [2; 8; 9]. Вивчення таксисних відношень здійснюють на основі функціонування різнорівневих мовних засобів: морфологічних (вид, час), синтаксичних (синтаксичні конструкції, порядок слів), лексико-граматичних (сполучники, прислівники), – об'єднаних семантикою часових відношень між діями поліпредикативного комплексу. Основним засобом вираження залежного таксису вважають дієприслівникові конструкції, незалежного – співвідношення видо-часових форм у різних типах складного речення, а також у реченнях із однорідними присудками [9, с. 240-241]. У поліпредикативних комплексах встановлюють таксисні відношення одночасності, які формують співвідносні дії, виражені здебільшого формами недоконаного виду, та різночасності (передування, наступність), представлені співвідносними діями, вираженими формами доконаного виду [9, с. 243-249]. Таксисні значення встановлюють на основі аспектуальних ознак. Однак таксис представляє співвіднесення двох чи кількох дій, виражених дієслівними формами, а аспектуальні ознаки відображені у внутрішньодієслівній семантиці, тому вони не можуть реалізувати таке співвіднесення: таксис неможливо встановити, опираючись на одну дієслівну словоформу.

За концепцією В.М. Барчука, таксис вказує на темпоральне значення порядку дій на основі відносної позиції відліку (відношення дії до дії), виражений дієсловом чи дієслівним поліпредикативним комплексом для відображення взаємопов'язаних з погляду мовця подій

онтологічного часу [1, с. 276]. Зміст категорії таксису виражений через співвіднесення дії з іншою дією. У таксисній ситуації співвідносна дія є позицією відліку для іншої дії.

Таксис ґрунтується на лінійних і нелінійних темпоральних відношеннях. Лінійність відображає почергове розміщення ряду послідовних дій на горизонтальній темпоральній осі; нелінійність указує на синхронність дій і переводить їх на вертикальну темпоральну вісь. Співвідносні дії диференційовано за ознакою рівнорядності / нерівнорядності. Рівнорядний таксис передбачає взаємодію однофункціональних дій, виражених предикатами, що виконують однотипні ролі в таксисній ситуації, нерівнорядний – різнофункціональних. У сферу рівнорядного таксису включено лінійне значення послідовності, нелінійне значення сутаксису. Незважаючи на морфологічне вираження предикатів (дієприслівник і особове дієслово), рівнорядні представлені як P_1 і P_2 . При таксисі послідовності й сутаксисі співвідносні дії є позицією відліку одна для одної.

Встановлення нерівнорядного таксису відбувається у випадку, якщо одна дія є позицією відліку для іншої. Таксисне значення ідентифікуємо за метричним предикатом P , який є позицією відліку, інша дія виражена хронологічним предикатом p , який означає метричний. Нерівнорядний таксис формують лінійні значення передування / наступності; нелінійне значення інтаксису; лінійне / нелінійне значення екстраксису. Передування й наступність є варіантами таксису послідовності, інтаксис – варіант сутаксису, екстраксис – варіант або послідовності, або сутаксису.

Вважаємо, що залучення морфологічних, синтаксичних та лексико-граматичних засобів не є достатнім для аналізу таксису як темпорального значення порядку дій, оскільки не враховано семантику самого предиката. Таким чином, засоби вираження таксисних значень потребують поглибленого вивчення й доповнення, чим зумовлена актуальність нашого дослідження.

Мета статті – здійснити диференціацію та класифікацію предикатів, які можуть вступати в таксисні відношення, проаналізувати взаємодію предикатів різної семантики при формуванні лінійного рівнорядного таксису послідовності.

Матеріалом дослідження обрано моносуб'єктні поліпредикативні комплекси з однорядними предикатами, які на формально-синтаксичному рівні представляють прості речення, ускладнені однорідними присудками. Таксис встановлюємо за умови взаємодії двох і більше дій, виражених предикатами, що виявляють темпоральний зв'язок між ситуаціями. Ключовим у формуванні таксисних значень є семантико-синтаксич-

на взаємодія предикатів, які називаємо таксисними. Поняття таксисного предиката як конститутивного компонента таксисної структури ввів В.М. Барчук [1, с. 92].

Загалом предикат виражає зміст події як процес, стан, відношення, ознаку, притаманні суб'єктові. Таксисний предикат слід означувати через семантику категорії таксису. У формуванні таксисної ситуації бере участь тільки такий предикат, який виражає подію й темпорально співвідноситься з іншим предикатом, адже таксис відображає темпоральний зв'язок між подіями. Поєднання предикатів у таксисній ситуації утворює динамічну взаємодію: *Микола взяв (P₁) граблі, постелив (P₂) куфайку біля Первінки, поклав (P₃) граблі поруч, поставив (P₄) собі на ніч кружку води, зачинив (P₅) на замок зсередини двері...* (М. Вінграновський). У наведеній структурі співвіднесення таксисних предикатів представляє послідовний порядок дій; жодна з дій не впливає на здійснення будь-якої іншої дії, тому встановлюємо рівнорядний таксис послідовності.

Таксисний предикат виражений дієслівною граемою. Семантичною базою дієслова є категорійне значення дії як процесу. Жодній іншій частині мови не властива семантика процесуальної дії. Як відзначає О.С. Кубрякова, дієслово, називаючи дії та стани, має такі значення, які відображають характер дій, особливості протікання означеного процесу, спосіб його здійснення, джерело та кінцевий результат [4, с. 101]. Дієслово має часове вираження, що вказує на наявність темпоральних ознак.

Предикати, позначені дієслівними лексемами, займають центральне місце в класифікаціях, здійснених зарубіжними (У.Л. Чейф, Дж. Лайонз, Н.Д. Арутюнова, З. Вендлер, О.В. Падучева, Ю.С. Маслов, Ю.Д. Апресян, Т.В. Булигіна, Ю.С. Степанов, О.М. Селіверстова, Л.М. Васильєв, Г.О. Золотова, Т.Б. Алісова й ін.) та українськими (І.Р. Вихованець, А.П. Загнітко, О.І. Леута, О.І. Бондар та ін.) мовознавцями. На думку О.В. Падучевої, існують два типи класифікацій дієслів: 1) традиційні класифікації (онтологічні, чи тематичні), за якими виокремлюють дієслова руху, існування, фізичного впливу, сприйняття, мовлення, емоцій тощо; 2) аспектуальні класи Вендлера [7, с. 38]. Ці класифікації не пов'язані одна з одною: одне й те ж дієслово може належати до двох класифікацій.

В українській лінгвістиці поширеною є двокомпонентна класифікація, яку формують предикати дії та предикати стану (І.Р. Вихованець). Відомими є класифікації, у яких виокремлено предикати дії (фізичного, мовленнєво-мисленнєвого спрямування), руху, процесуальні, існування, стану, володіння, сприйняття, місцезнаходження, кваліфікації, якісної характеристики (детермінації), тотожності, відношення, модального відношення (А.П. Загнітко); дієслова дії, руху, стану, процесуальні, соціальних і ментальних дій, релятивні (відношення), місцеперебування, буття, характеристики, екзистенційні, володіння (О.І. Леута) та інші.

На думку В.І. Кононенка, "швидше можна приймати чи не приймати ті чи ті класифікації або, що більш виправдано, визнавати можливість існування різних класифікацій, побудованих на різних засадах, з тим, щоб можна було обрати ту з цих таксономій, яка від-

повідає меті конкретного дослідження" [3, с. 12]. Опрацьовуючи класифікацію таксисних предикатів, важливим є врахування двох чинників: таксисний предикат повинен відображати подію і темпорально співвідноситися з іншим предикатом.

Таксисні предикати виражені дієслівними граемами, однак не всі дієслова відносимо до таксисних предикатів. Вважаємо, що не виражають подію, а отже, не виконують функцію таксисного предиката дієслівні лексеми, що вказують на існування (*бути, існувати, перебувати* – дієслова буття), тотожність предмета й найменування. Дехто з мовознавців узагалі не вважає предикатом твердження про існування або тотожність предмета самому собі, а також найменування [10, с. 392]. Обмеження щодо надання статусу таксисного предиката мають і дієслова, що виражають ставлення до суб'єкта чи об'єкта: *поважати, любити, гордувати*; вплив на об'єкт: *лякати, закликати*; залежність від об'єкта: *підкорятися*; захист: *берегти*; посесивні дієслова: *мати*; дієслова виникнення, появи: *з'являтися, наставати*; а також дієслова характеристики: *запізнюватися*. Наприклад, у структурі *Виписавши зі справи необхідні дані, я загорівся розшукати пані Аліну* (Ю. Винничук) не встановлюємо таксис, оскільки дієслово *загорівся* не виражає подію, а отже, не є таксисним.

До таксисних предикатів зараховуємо дієслова, які позначають:

- 1) фізичні дії: спрямовані на створення або зміни об'єкта: *кидати, копати, стелити, стукати, підв'язувати, поливати*; діяльність суб'єкта: *робити, працювати, будувати, майструвати*;
- 2) рух (і переміщення): *іти, бігти, плисти, лізти, рухатися, летіти, скакати, кружляти; вести, тягти, котити, піднімати, ставити*;
- 3) мовлення (вітання / прощання, розмова, інформування): *говорити, бубоніти, питати, переказувати, вітати, оповідати*;
- 4) звучання (і звуконаслідування): *брякати, дзижчати, кричати, насвистувати*;
- 5) сприйняття: *дивитися, бачити, чути, слухати*;
- 6) стан: *мовчати, чекати, спати*; просторова локалізація: *стояти, сидіти, лежати, висіти*;
- 7) процес: *дихати, їсти, сміятися; цвісти*.

Варто зауважити, що диференційними ознаками предикатів процесу є динамічність, яка засвідчена семою "розвиток", часова локалізованість, фазовість, яка передбачає становлення, розвиток і завершення предикатної ознаки, і пасивність суб'єкта [5, с. 5]. На відміну від предикатів процесу, предикати стану є статичними, не мають чіткої часової орієнтації. Як відзначає О.І. Леута, "дієслівні предикати стану позбавлені значення об'єктної спрямованості і для них не характерне значення результативності дії" [6, с. 21].

Запропонована нами класифікація може представляти один із можливих варіантів типології таксисних предикатів.

В українській мові лінійний рівнорядний таксис послідовності формує співвіднесення як різнотипних предикатів, так і однотипних. Проведений аналіз засвідчив, що рівнорядний таксис послідовності в структурах з однорядними предикатами здебільшого маркують предикати, один з яких позначає рух, інший – фізичну

дію, мовлення, сприйняття або процес: *В суботу рано вибігла (P₁) Михайлиха за поріг хати і заговорила (P₂) до себе дзвінким голосом (В. Стефанік) – P₁ виражений предикатом руху, P₂ – мовлення; Очі жваво пробігли (P₁) по виднокрузу й зупинились (P₂) на бентежному небі (Б. Антоненко-Давидович) – P₁ є предикатом руху, P₂ – процесу. Предикат руху в основному займає першу позицію в таксисній ситуації послідовності. Найчастотнішими в сучасній українській літературній мові є поєднання послідовних предикатів руху й фізичної дії: *Даруся лізе (P₁) у грушу і починає перев'язувати (P₂) позліткою її сумне гілля (М. Матіос).**

Таксис послідовності також реалізовано в конструкціях, які представляють слова автора після прямої мови. Предикат мовлення чи звучання передує предикату фізичної дії, руху, сприйняття або процесу: *– Що більше, то веселіше! – одповів (P₁) Люлька й одхилив (P₂) ширше заслону... (А. Кашенко) – P₁ виражений предикатом мовлення, P₂ – фізичної дії. Якщо ж слова автора вжито перед прямою мовою, то предикат мовлення чи звучання слідує за предикатом фізичної дії: *Ларі в нестямі зацідив (P₁) джурі... і гукнув (P₂) до війська (В. Кожелянко); руху: На поміст знову вийшов (P₁) аудитор головної поліції і щось сказав (P₂) до головного ката (Р. Іванчук).**

Послідовність формує взаємодія предикатів, що позначають процес і фізичну дію: *Професор отямився (P₁) від видінь, облизав (P₂) шорстким язиком пересохлі вуста (О. Бердник); процес і мовлення: Пані стає (P₁) посеред хати з руками на животі і питає (P₂) отим безнадійно-вбивчим висновком... (Ірина Вільде); процес і сприйняття: Малий замовк (P₁) і запитально дивився (P₂) на діда (Б. Антоненко-Давидович); процес і стан: Хлопці поставали (P₁) собі коло дзвіниці і ждали (P₂) (Ірина Вільде). Предикати процесу в наведених прикладах є в препозиції та прогнозують наступні предикати фізичної дії, мовлення, сприйняття, стану. Саме такий порядок таксисних предикатів визначений денотативною ситуацією.*

У реченнях предикат стану (просторової локалізації *стояти*) завжди передує іншому предикату, зокрема руху: *Дарка стоїть (P₁) рівенько, мов з олова вилита, важка, застигла якусь хвилину, потім обертається (P₂) різко на п'яти і сідає (P₃) на лавку (Ірина Вільде) – предикат P₁ сідати відносимо до предикатів процесу (порівняймо із предикатом стану *сидіти*).*

Послідовні однотипні предикати виражають переважно фізичні дії, які здійснюються одна за одною: *А Харитя й справді заходила коло вечері. Змила (P₁) з мисчини жменьку пиона, вкинула (P₂) щіпку солі та зо дві чи зо три картоплини, налила (P₃) в горщик води і приставила (P₄) його до вогню (М. Коцюбинський). Предикати фізичної дії творять ряд послідовних дій із фіксованим порядком: наступний предикат з'являється саме після попереднього. У взаємодії таких предикатів виключена можливість їхнього синхронного співвіднесення.*

Конструкції з однотипними однорядними предикатами фізичної дії можуть формувати й два окремі речення, які відображають цілісну подію, наприклад: *Він кремінним ножем надрізав (P₁) собі руку на зап'ястку і щедро полив (P₂) Одного-є своєю кров'ю. Потім замотав (P₃) руку чистою платинкою і посипав (P₄) Одно-*

*го-є пшеничним борошном, а на довершення обмив (P₅) Одного-є полум'ям палаючої соснової тріски (В. Кожелянко). Предикати фізичної дії об'єднані за змістом і мають спільний суб'єкт. Таксис послідовності актуалізують темпоральні лексеми *потім, а на довершення.**

Продуктивними є структури з послідовними діями, вираженими предикатами на позначення односпрямованого руху: *Поїзд вихопився (P₁) на лівий берег і помчав (P₂) кілометр три нічну далечінь (Б. Антоненко-Давидович) чи різноспрямованого руху: Попередньо навчені, вони дружно пірнули (P₁) під воду й повільно та одночасно виринули (P₂) (В. Кожелянко). Таке поєднання пов'язане зі зміною способу пересування суб'єкта й функціонує здебільшого у двокomпонентних структурах. Також послідовними є предикати процесу: *Я тричі вмру (P₁) й воскресну (P₂) тричі (І. Світличний); З Твоїм ім'ям лягаю (P₁) й прокидаюся (P₂) (О. Слоньовська).**

Семантику послідовних дій з фіксованим порядком можуть увиразнювати експліцитні засоби вираження – темпоральні конкретизатори. У формуванні таксисних ситуацій послідовності беруть участь прислівники з темпоральним значенням *після, опісля, раніше, пізніше, потім, тоді, згодом, спочатку*: *Добровський мовчав (P₁) хвилину, опісля озвався (P₂) з гіркою іронією (О. Тугрянський) – предикати стану і мовлення; Наглядач помовчав (P₁), посонів (P₂), а тоді безцеремонно плюнув (P₃) на підлогу (Іван Багряний) – предикати процесу й фізичної дії; Раніш ти лаялась (P₁), а нині докоряєш (P₂) (В. Стус) – предикати мовлення; Він спочатку кидає усміхнений погляд (P₁) на есесівця, потім здивовано переводить (P₂) його на ректора (О. Бердник) – предикати сприйняття. Як правило, однотипні предикати мовлення та сприйняття не творять ситуацію послідовності без темпоральних конкретизаторів.*

Таким чином, таксис є граматичною категорією, яка вказує на темпоральне значення порядку дій, встановлюється через відношення дії до іншої дії і реалізується в поліпредикативному комплексі. Дієслівні лексеми в таких комплексах функціонують як таксисні. До таксисних належать тільки ті предикати, які виражають подію та вступають у взаємодію, формуючи темпоральний зв'язок між подіями. На нашу думку, таксисні предикати позначають фізичну дію, рух, мовлення, звучання, сприйняття, стан і процес. Визначальним у формуванні таксисного значення є семантико-синтаксична взаємодія предикатів.

Отже, в сучасній українській мові рівнорядний таксис послідовності в структурах із однорядними предикатами формують як різнотипні, так і однотипні предикати. Послідовність представлена у взаємодії предикатів руху й фізичної дії, мовлення, сприйняття, процесу. Типово сталий порядок дій відображений у словах автора при прямій мові: предикати мовлення чи звучання передують предикатам фізичної дії, руху, сприйняття, процесу. Послідовними є й однотипні предикати фізичної дії, руху, процесу. Таксисне значення послідовності актуалізують темпоральні конкретизатори.

Подальші дослідження можуть бути пов'язані з аналізом семантико-синтаксичної взаємодії предикатів при формуванні сутаксису, таксису передування, наступності, інтаксису й екстратаксису.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барчук В. Граматична темпоральність: Інтервал. Час. Таксис : [монографія] / Володимир Барчук. – Івано-Франківськ: Сімик, 2011. – 416 с.
2. Бондар О.І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: система засобів вираження / О.І. Бондар. – Одеса: Астропринт, 1996. – 192 с.
3. Предикат у структурі речення : [монографія] / за ред. акад. НАПН України В.І. Кононенко. – Київ; Івано-Франківськ; Варшава, 2010. – 408 с.
4. Кубрякова Е.С. Части речи в ономаσιологическом освещении / Е.С. Кубрякова. – М.: Наука, 1978. – 116 с.
5. Кутня Г.В. Структурно-семантична і функціональна характеристика предикатив процесу в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Г.В. Кутня. – Л., 2004. – 18 с.
6. Леута О.І. Дієслівні речення в українській літературній мові: структура, семантика, моделі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О.І. Леута. – К., 2009. – 35 с.
7. Падучева Е.В. Структура события: семантические роли, аспектуальность, каузация / Е.В. Падучева // Научно-техническая информация. Серия 2. – 2009. – № 6. – С. 38-45.
8. Слободинська Т.С. Таксис в українській мові: універсальні характеристики та специфічні риси / Т.С. Слободинська. – Вінниця: ПП Балюк І.Б. – 2011. – 404 с.
9. Теория функциональной грамматики: Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис / отв. ред. А.В. Бондарко. – 6-е изд. – М.: Книжный дом “Либроком”, 2011. – 352 с.
10. Языкознание: большой энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд. – М.: Большая российская энциклопедия, 1998. – 685 с.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Barchuk V. Grammatical temporality: interval. Time. Taxis: [monograph] / Vladimir Barchuk. - Ivano-Frankivsk: Simyk, 2011. - 416 p.
2. Bondar A.I. Temporal relationship in modern Ukrainian literary language: the system of means of expression / A.I. Bondar. - Odessa: Astroprint, 1996. - 192 p.
3. The predicate in the sentence structure: [monograph] / ed. acad. NAPS Ukraine V.I. Kononenko. - Kyiv; Ivano-Frankivsk; Warsaw, 2010. - 408 p.
4. Kubryakova E.S. Parts of speech in onomasiological light / E.S. Kubryakova. - M.: Nauka, 1978 - 116 p.
5. Kutnya G.V. Structural and functional characteristics and semantic predicates process in modern Ukrainian language: Thesis dis. cand. philol. sc. specials. 10.02.01 "Ukrainian language" / G.V. Kutno. - L., 2004. - 18 p.
6. Leuta A.I. Verbal sentences in Ukrainian literary language, structure, semantics, model: Thesis dis. doctor of philol. sc. specials. 10.02.01 "Ukrainian language" / A.I. Leuta. - K., 2009. - 35 p.
7. Paducheva E.V. The structure of the event: the semantic role aspectuality, causation / E.V. Paducheva // Scientific and technical information. Series 2. - 2009. - № 6. - S. 38-45.
8. Slobodynska T.S. Taxis in the Ukrainian language: universal characteristics and specific features / T.S. Slobodynska. - Ball: PP Baluk IB - 2011. - 404 p.
9. Theory of Functional Grammar: An Introduction, aspectuality, localization of time, taxis / holes. Ed. A.V. Bondarko. - 6th ed. - M.: Book House "LIBROKOM", 2011. - 352 p.
10. Linguistics: large encyclopaedic dictionary / Ch. ed. V.N. Yartseva. - 2nd ed. - M.: Great Russian Encyclopedia, 1998. - 685 p.

Rusakova O.V. Typology of taxis predicates (on material of modern Ukrainian)

Abstract. In the article taxis are considered as a temporal value of actions order. It is set that determining in forming of taxis values is semantic-syntactic co-operation of taxis predicates, to which predicates on denotation of physical action, motion, broadcasting, sounding, perception, state and process are set off. The features of combination of predicates of different semantics are found out in forming of straight lined taxis of succession.

Keywords: taxis, taxis predicate, verb, semantic-syntactic co-operation, succession

Русакова О.В. Типология таксисных предикатов (на материале современного украинского языка)

Аннотация. В статье таксис рассмотрен как темпоральное значение порядка действий. Установлено, что определяющим в формировании таксисных значений является семантико-синтаксическое взаимодействие таксисных предикатов, к которым зачисляем предикаты на обозначение физического действия, движения, вещания, звучания, восприятия, состояния и процесса. Выявлены особенности сочетания предикатов разной семантики в формировании равнорядного таксиса последовательности.

Ключевые слова: таксис, таксисный предикат, глагол, семантико-синтаксическое взаимодействие, последовательность